

WSTĘP

Mehemmed Emin Resulzade (Məhəmməd Əmin Rəsulzadə) – myśliciel, dziennikarz, publicysta, ideolog, oświatowiec, literat oraz mąż stanu był niewątpliwie jedną z najbardziej wybitnych postaci Azerbejdżanu i całego tureckojęzycznego Wschodu. Zapisał się również w historii Iranu jako założyciel, redaktor oraz główny felietonista gazety „Iran-e Nou” (Nowy Iran). W Turcji związany był ze środowiskiem pantürkistów skupionych w tzw. Ogniskach Tureckich. Jako dziennikarz poruszał ważne tematy, między innymi problemy tożsamości narodowej muzułmanów, kwestie reform w islamie, rusyfikacji muzułmańskich narodów w Rosji oraz wiele tematów o charakterze społecznym. Podjął się również dyskusji o azerbejdżańskim języku literackim, co było początkiem drogi poszukiwania politycznej tożsamości narodowej. Mimo, że za czasów Azerbejdżańskiej Republiki Demokratycznej (1918–1920) bardzo krótko piastował stanowisko przewodniczącego Rady Narodowej (27 maja – 17 czerwca oraz 16 listopada – 7 grudnia 1918 roku), jest uznawany za ikonę azerbejdżańskiej państwowości. Wynikało to z tego, że jako ideolog miał wpływ na umysły młodego pokolenia. Pisma, które wydawał, wychowały pokolenie ludzi utożsamiających się z ich linią oraz jej twórcą.

Jako krytyk literatury pozostawił kilka ciekawych opracowań o wschodniej poezji. Próbował swojego talentu również jako poeta i dramaturg. Tłumaczył z perskiego oraz rosyjskiego na język turecki dzieła filozoficzne oraz utwory literackie. W latach międzywojennych był jednym z najwybitniejszych działaczy antysowieckich oraz pierwszoplanowym współpracownikiem polskich strategów dążących do rozbicia Związku Radzieckiego na państwa narodowe.

Zadaniem niniejszej książki jest prześledzenie kolejnych etapów działalności politycznej i publicystycznej Mehmeda Emına Resulzadego na tle wydarzeń historycznych, które miały bezpośredni wpływ na jego życie i poglądy. Chcę pokazać jak ewoluowały jego poglądy i jak dostosowywał wyznawane przez siebie idee do zmieniającej się koniunktury politycznej. Zamierzenie to jest o tyle uzasadnione, że różne opracowania poświęcone Resulzademu są niepełne i niedokładne. O ile bogata spuścizna publicystyczna do 1920 roku pozwala na dokładne badanie jego twórczości, o tyle okres emigracyjny sprawia trudności badaczom jego losów. Gdy w latach 2006–2010 pisałam swoją pracę doktorską na temat działalności prometejskiej Resulzadego, odczułam braki wiedzy z lat

dwudziestych i trzydziestych XX wieku¹. Jednak w ostatnich latach temat ruchu prometejskiego i związanych z nim działaczy emigracyjnych z Kaukazu przyciąga uwagę coraz szerszego grona badaczy. W dużym stopniu przyczyniła się do tego inicjatywa corocznej, specjalistycznej konferencji prometejskiej organizowanej przez Studium Europy Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego. Co roku naukowcy z różnych krajów spotykają się, dzieląc się wiedzą i wynikami swoich badań. Większość tych prac publikowanych jest na łamach „Nowego Prometeusza” – pisma, które ukazuje się od 2010 roku i stanowi bogate źródło informacji na temat najnowszych badań z zakresu współpracy ówczesnych polskich władz z antysowiecką emigracją okresu międzywojennego. W ostatnich latach ukazały się również publikacje rzucające światło na zainteresowanie ze strony Niemiec oraz Japonii nawiązaniem relacji z kaukaskimi organizacjami emigracyjnymi². Uważam, że jako Azerbejdżanka jestem winna polskiemu czytelnikowi wyjaśnić tło relacji między władzami III Rzeszy, a środowiskiem wspieranym finansowo i organizacyjnie przez Polskę, która najbardziej ucierpiała w wyniku agresji niemieckiej.

W książce poddaję analizie kulisy współpracy azerbejdżańskiej politycznej emigracji z polskim Ministerstwem Spraw Zagranicznych i Oddziałem II Sztabu Głównego WP oraz rezultaty udziału Resulzadego w polskim programie prometejskim³. Wskutek niepełnej i nierzetelnej wiedzy

1 Na temat postaci i działalności Resulzadego por.: F. Aküzüm, *Resulzade ile 5 yıl*, „Azerbaycan Dergisi”, nr 213, 1975, s. 20–26; M.B. Məmmədşadə, *Məhəmməd Əmin Rəsulşadə*, [w:] Məhəmməd Əmin Rəsulşadə, *Əsərləri, I cild 1903–1909*, oprac., wstęp i przypisy Şirməmməd Hüseynov, Bakı 1992, s. 6–12; N. Yaqublu, *Məhəmməd Əmin Rəsulşadə*, Bakı 1991; *idem*, *Azərbaycan milli istiqlal mübarizəsi və Məhəmməd Əmin Rəsulşadə*, Bakı 2001; M. Ağayev, *Məhəmməd Əmin Rəsulşadə*, Bakı 2006; S. Şimşir, *Mehmet Emin Resulzade'nin Türkiye'ye geliş tarihi açısından önemli bir vesika*, „Kardaş Edibiyyatlar”, İzmir 1998, styczeń–luty–marzec, nr 42, s. 31–34; *idem*, *Mehmet Emin Resulzade'nin Türkiye'deki Hayatı, Faaliyyətləri ve Düşüncələri*, Ankara 1995; *idem*, *Mehmet Emin Resulzade'nin Meclis-i Mebusan konuşmaları (1918–1920)*, İstanbul 2003; A. Balayev, *Mamied Emin Rasulzade (1884–1955)*, Moskva 2009, Rasulzadie Mamied Emin, *Sbornik proizviedenij i pisiem*, oprac., wstęp i przypisy Salavat Iskhakov, Moskva 2010.

Resulzade jest również wspomniany we wszystkich opracowaniach poświęconych azerbejdżańskiemu ruchowi narodowemu, Demokratycznej Republiki Azerbejdżanu oraz azerbejdżańskiej emigracji politycznej (szerszy wykaz tytułów – patrz bibliografia na końcu niniejszej pracy).

2 H. Kuromiya, G. Mamoulia, *Anti-Russian and Anti-Soviet Subversion: The Caucasus-Japanese Nexus, 1904–1945*, „Europe-Asia Studies” 2009, vol. 61, nr 8, s. 1415–1440; G. Mamulia, *Bor'ba za svobodu i nezavisimost' Kavkaza (1921–1945)*, Tbilisi 2012; N. Yaqublu, *Əbdürrəhman Fətəlibəyli-Düdənginski*, Bakı 2009.

3 Wprowadzenie do tematu można znaleźć w następującej literaturze: E. Charaszkiewicz, *Przebudowa Wschodu Europy*, Warszawa 1983; W. Bączkowski, *Prometeizm na tle epoki. Wybrane fragmenty z historii ruchu*, „Niepodległość” 1984, t. 17, s. 28–54; I. Werschler, *Federalizm i prometeizm w poglądach oraz działalności Tadeusza Hołówwki*, „Dzieje Najnowsze” 1982, nr 1–4, s. 3–21; *idem*, *Z dziejów obozu belwederskiego. Tadeusz Hołówko:*

o aktywności Resulzadego w latach dwudziestych i trzydziestych XX wieku, wokół jego postaci nagromadziło się wiele fałszywych opinii⁴. Biorąc pod uwagę wartość historyczną dokumentów archiwalnych pozwoliłam sobie cytować w tekście ich najbardziej istotne fragmenty. Uważam, że to sprawia, iż niniejsza praca prócz nowego spojrzenia na działalność Resulzadego, stanowić będzie dla badaczy przedmiotu cenne źródło informacji opartej nie na obiegowych opiniach, lecz na trwałych dowodach.

Moim zasadniczym zamierzeniem było prześledzenie działalności prometejskiej Resulzadego, jednej ze sztandarowych postaci ruchu o wyzwolenie narodów ZSRR. W pracy próbuję udowodnić, iż jego aktywność w polskich planach dywersyjnych nakierowanych na osłabienie Związku Radzieckiego nie była inspirowana przez polskich strategów, lecz wynikała z jego własnych przekonań, które powstały, zanim nawiązał kontakt z Polską. Idea prometeizmu istniała w twórczości Resulzadego już przed jego emigracją w 1920 roku, jeszcze zanim przyłączył się on do polskiej akcji.

W monografii spróbowałam odpowiedzieć na następujące pytania:

– Dlaczego polscy stratedzy prometejscy wybrali osobę Resulzadego jako partnera?

życie i działalność, Warszawa 1984; S. Mikulicz, *Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1971; J. Lewandowski, „Prometeizm” – koncepcja polityki wschodniej piłsudczyzny, „Biuletyn Wojskowej Akademii Politycznej, Seria Historyczna”, t. 1, z. 2/12, 1958, t. II, z. 1/14, 1959, s. 31–52; idem, *Imperializm słabości. Kształtowanie się polityki wschodniej piłsudczyków 1921–1926*, Warszawa 1976; T. Snyder, *Tajna Wojna. Henryk Józewski i polsko-sowiecka rozgrywka o Ukrainę*, Kraków 2008; A. Grzywacz, G. Mazur, *Ruch prometejski w Polsce*, „Zeszyty Historyczne” 1994, nr 110, s. 74–85; M. Kornat, *Ruch prometejski – ważne doświadczenie polityki zagranicznej II Rzeczypospolitej*, „Nowa Europa Wschodnia”, 02/2008, s. 76–86; R. A. Wojtak, *The Promethean Movement in Interwar Poland*, „East European Quarterly”, wrzesień 1984, vol. XVIII, nr 3, s. 273–278; É. Copeaux, *Le mouvement „Prométhée”*, „Cahiers d’études sur la Méditerranée orientale et le monde turco-iranien” 1993, nr 16, s. 1–36; G. Mamoulia, *Les Combats indépendantistes des Caucasiens entre URSS et puissances occidentales. Le cas de la Géorgie (1921–1945)*, Paris 2009; idem, *The struggle for the independence of the Caucasus: M. E. Resulzade and the Georgians in the promethean movement (1926–1936)*, „Pro Georgia. Journal of the Kartvelological studies”, Warszawa 2010, t. 20, s. 97–111 (szerszy wykaz tytułów – patrz bibliografia na końcu niniejszej pracy), *Iz istorii azierbajdzhanskoj emigratsii. Sbornik dokumentov, proizvedenij, pisiem, oprac.*, wstęp, przypisy Salavat Iskhakov, Moskwa 2011; G. Mamulia, *Kavkazskaia Konfederatsiia v ofitsial’nykh deklaratsiakh, tajnoj pieriepiske i siekrietnykh dokumentakh dvizheniia „Promietiej”*. Sbornik dokumentov, Moskwa 2012.

4 Ewidentnym przykładem fałszywej informacji jest to, że Resulzade pracował w Warszawie jako radca w rządzie polskim. S. Şimşir, *Mehmet Emin Resulzade’nin Türkiye’deki Hayatı...*, op. cit., s. 33. Kolejnym nieuzasadnionym sądem jest opinia o pochodzeniu polskiej małżonki Resulzadego, która rzekomo była bratanicą Marszałka Józefa Piłsudskiego. N. Yaqublu, *Azərbaycan milli istiqlal mübarizəsi və...*, op. cit., s. 97. W rodzinie Marszałka nie potwierdzono tej informacji (korespondencja z p. Januszem Olszewskim w posiadaniu autorki).

– Jaki wpływ miała współpraca Resulzadego z polskimi czynnikami na całokształt jego działalności oraz na życie całej kaukaskiej emigracji politycznej;

– W jakim stopniu aktywność Resulzadego na płaszczyźnie prometejskiej odbiła się na skomplikowanej sytuacji wewnątrz targanej konfliktami emigracji azerbejdżańskiej.

W pracy przyjąłem chronologiczną metodę opisu tematu. Pozwoliło mi to prześledzić ewolucję poglądów myśliciela. Odstępstwem od tej metody jest rozdział czwarty, poświęcony idei prometejskiej oraz różnym przedsięwzięciom powstałym wskutek realizacji założeń polskich aspiracji prometejskich. Resulzade przyłączył się do polskiej akcji prometejskiej dopiero w drugiej połowie lat dwudziestych XX wieku, był jednym z beneficjentów ruchu, nie zaś organizatorem bądź pomysłodawcą. W tym celu, zanim przystąpiłam do omówienia polskiego okresu działalności Resulzadego, uznałam za niezbędne, niezależnie od losu mojego bohatera, omówienie zagadnień związanych z prometeizmem, w kontekście których należy rozpatrywać jego aktywność publicystyczną oraz polityczną w latach międzywojennych.

Głównym materiałem źródłowym mojej pracy były publikacje, opracowania oraz w kilku przypadkach publiczne wypowiedzi Resulzadego. Przy badaniu jego działalności z lat 1903–1918, między innymi artykułów z „Iran-e Nou”, bardzo pomocny był zbiór jego prac, wydany w kilku tomach⁵. Niezwykle cenne informacje na temat emigracji azerbejdżańskiej związanej z Polską oraz działalności prometejskiej Resulzadego znajdują się w Archiwum Akt Nowych, gdzie korzystałam z zasobów Zespołu Ministerstwa Spraw Zagranicznych. Wśród tych dokumentów największą wartość dla mojej pracy stanowiła korespondencja Resulzadego z szefem Wydziału Wschodniego, Tadeuszem Hołówką, materiały dotyczące subsydiowania emigracji kaukaskiej, w tym pism wydawanych przez Resulzadego oraz liczne notatki, listy polskich dyplomatów na temat jego postaci i jego otoczenia.

Najwięcej źródeł dotyczących akcji prometejskiej z lat trzydziestych, w tym rzucających światło na europejski okres emigracji Resulzadego znajduje się w Centralnym Archiwum Wojskowym w Rembertowie, w aktach Ekspozytury nr 2 Oddziału II Sztabu Głównego WP. Do opracowania Ekspozytury nr 2 na temat genezy, założeń ideologicznych i form organizacyjnych ruchu prometejskiego dotarłam w Centralnym Archiwum Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Administracji. W wyniku okupacji Polski przez Niemcy część dokumentów Ekspozytury nr 2 została wywieziona

5 M.Ə. Rəsulzadə, *Əsərləri*, I cild, 1903–1909, oprac., wstęp Ş. Hüseyinov, Bakı 1992; M.Ə. Rəsulzadə, *Əsərləri*, II cild, 1909–1914, oprac., wstęp Ş. Hüseyinov, Bakı 2001; M.Ə. Rəsulzadə, *Əsərləri*, IV cild, 1917 – aprel 1918, oprac., wstęp Ş. Hüseyinov, Bakı 2013.

do Niemiec, a po wojnie trafiły one do archiwów moskiewskich. Materiały dotyczące azerbejdżańskiego odcinka działalności polskich służb, w tym korespondencje, liczne referaty, artykuły i inne cenne źródła archiwalne zostały wydane w Moskwie w 2011 roku⁶. Ciekawe informacje na temat emigracji kaukaskiej znalazłam w Archiwum Polskiej Akademii Nauk w Warszawie, w materiałach Jana Reychmana.

Nie dotarłam do zbiorów Instytutu Polskiego i Muzeum im. Generała Sikorskiego w Londynie oraz do Instytutu Józefa Piłsudskiego w Nowym Jorku, gdzie mogą znajdować się materiały wspominające współpracę Rezulzadego z Ekspozyturą 2 oraz służbami dyplomatycznymi II RP. Udało mi się natomiast skorzystać z elektronicznego opisu Archiwum Edmunda Charaszkiewicza, który znajduje się w zespole nr 38 w Instytucie Józefa Piłsudskiego w Nowym Jorku i jest umieszczony na stronie internetowej Instytutu. Dużą wartość przedstawia korespondencja Edmunda Charaszkiewicza z Wandą Rezulzade, żoną Mehemmeda Emina Beja oraz spisany tekst referatu wygłoszonego przez Rezulzadego w 1953 roku w Londynie. Dzięki pomocy mojego promotora, śp. profesora Tadeusza Świętochowskiego oraz życzliwości pracowników Instytutu udało mi się uzyskać kopie tych dokumentów.

Podczas pracy nad rozdziałami pierwszym i drugim bardzo pomocne były prace historyka Aydyna Balayeva, znawcy okresu 1917–1920, który swoje badania opiera na rzetelnych źródłach archiwalnych, a także prace zachodnich historyków, wśród których największą wartość miały dla mnie prace poświęcone tematyce Azerbejdżanu autorstwa profesora Tadeusza Świętochowskiego⁷. Ponadto uwzględniając fakt, iż sam bohater moich badań pozostawił bogaty materiał dotyczący okresu, w którym żył,

6 *Iz istorii azierbajdzhanskoj emigratsii. Sbornik dokumentov, proizviedienij, pisiem*, oprac., wstęp S. Iskhakov, Moskwa 2011.

7 Na temat historii Azerbejdżanu na przełomie XIX–XX w. patrz: T. Świętochowski, *The Russian Azerbaijan 1905–1920. The Shaping of National Identity in a Muslim Community*, Cambridge 1985; *idem*, *Russia and Azerbaijan. A Borderland in Transition*, New York 1995 (wersja polska: *Azerbejdżan i Rosja. Kolonializm, islam i narodowość w podzielonym kraju*, Warszawa 1998); *idem*, *Azerbaijan: The Hidden Faces of Islam*, „World Policy Journal”, v. XIX, nr 3, Fall 2002, s. 69–75; T. Świętochowski, *Azerbejdżan*, Warszawa 2006; A.L. Altstadt, *The Azerbaijani Turks: Power and Identity under Russian Rule*, Stanford, California 1992; F. Kazemzadeh, *The Struggle for Transcaucasia (1917–1921)*, New York 1951; R.G. Suny, *The Baku Commune, 1917–1918. Class and Nationality in The Russian Revolution*, Princeton 1972; N. Nəşibzadə, *Azərbaycan Demokratik Respublikası*, Bakı 1990; *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*, t. 1–2, Bakı 2005; *Azierbajdzhanskaia Diemokratichieskaia Riespublika. Arkhivnyie dokumenty Velikobritanii*, oprac., wstęp Jagub Makhmudov, Bakı 2008; A. Balayev, *Azierbajdzhanskoie natsional'noie diemokratichieskoie dvizhieniie 1917–1920 gg.*, Bakı 1990; *idem*, *Azierbajdzhanskoie natsional'noie dvizhieniie v 1917–1918 gg.*, Bakı 1998; *idem*, *Fievral'skaia rievoliutsiia i natsional'nye okrainy. Martovskie sobytiia 1918 goda v Azierbajdzhanie*, Moskva 2008 (szerszy wykaz tytułów – patrz bibliografia na końcu niniejszej pracy).

braki dodatkowych źródeł nie stanowiły przeszkody do przeanalizowania środowiska, w którym działał.

Ważnym źródłem informacji na temat działalności Resulzadego w latach międzywojennych, w tym i w Polsce, są jego liczne artykuły, które ukazały się na łamach pism „Wschód-Orient”, „Prométhée”, „Gortsy Kavkaza” (Górale Kaukazu), „Şimali Kafkasya. Sieviernyj Kavkaz” (Północny Kaukaz)

Podczas pisania pracy duży kłopot sprawiała mi kwestia nazewnictwa. Sądzę, że nie jestem jedyną osobą, która boryka się z problemem jakiego przymiotnika w określeniu języka, ludności Azerbejdżanu używać – „azerbejdżański” czy „azerski”. W Azerbejdżanie, używa się formy „azerbejdżański”, „Azerbejdżanin”, „Azerbejdżanka”. W pracach emigracji azerbejdżańskiej była używana forma przymiotnika „azeri”. Mimo, że we współczesnym azerbejdżańskim forma ta nie jest uważana za poprawną, w cytowanych dokumentach pozostawiłam wyraz w oryginalnym brzmieniu. Za czasów caratu rosyjska administracja ludność Azerbejdżanu nazywała *Tatarami Kaukaskimi*, *Muzułmanami Kaukaskimi*. Resulzade oraz inni niepodległościowcy zamienili przymiotniki „tatarski”, „muzułmański” na „turecki” (türk), nazywając siebie „Turkami Kaukaskimi” bądź „Turkami azerskimi” (Azəri türkləri) „Turkami Azerbejdżańskimi”. W języku polskim odczuwam brak odpowiedniego terminu na określenie ludów posługujących się językami należącymi do tureckiej grupy językowej. Jest to szczególnie istotne przy pracy nad tekstami ideologów pantürkizmu, którzy odwoływali się do wspólnoty wszystkich ludów tureckich. Najbardziej powszechnie znany turecki, który jest językiem urzędowym w Republice Tureckiej, to jeden z języków tej grupy. W ostatnich latach w polskich tekstach, coraz częściej można spotkać termin *turkijski* dla określenia szerszej grupy ludów tureckich. W języku angielskim odpowiednikiem tego terminu jest *Turkic*, w rosyjskim – *tiurkskij/tiurki*. Rosyjski wariant jest najbliższy do oryginalnego brzemienia wyrazu. W wydanej w Polsce książce pt. *Azerbejdżan w walce o niepodległość* sam Resulzade posługuje się terminem „Tiurkowie”, „tiurkski”. Aby uniknąć skojarzenia wyłącznie z Turcją i móc dokładnie oddać znaczenie terminu *türk* jako przymiotnik stosując termin *turkijski*. Natomiast dla określenia tożsamości etnicznej szerszej grupy ludów turkijskich pozwoliłam sobie wzorując się na istniejący już w obiegu naukowym określenia „Kaganat Göktürków”⁸ zastosować termin Türk/Türkowie. Kiedy w niniejszej pracy pisałam

8 Konfederacja koczowniczych plemion ludów turkijskich istniejąca od 552 do 744 r. i rozciągająca się od wschodniego brzegu Morza Czarnego po Mongolię i północne Chiny. Patrz: S.J. Shaw, *Historia Imperium Osmańskiego i Republiki Tureckiej*. T. 1. 1280–1808, przełożył B. Świetlik, Warszawa 2016, s. 21–24.

o języku i ludności Azerbejdżanu, dla ułatwienia zrozumienia tekstu dla współczesnego czytelnika użyłam obecnego nazewnictwa. Jak widać w cytatach, które przytoczyłam w pracy, Resulzade używał tych terminów w sposób niekonsekwentny. Zamieszanie z nazewnictwem niewątpliwie jest skutkiem przerywanej historii państwowości, gdy naród był poddany ciężkim próbom podbojów i straszego eksperymentu rewolucji kulturowej lat dwudziestych XX wieku dokonanego przez bolszewików.

Podczas pisania pracy trudność sprawiła mi również sprawa transliteracji imion i nazw własnych. Resulzade oraz jemu współcześni pisali w swoim języku w alfabecie arabskim. Kiedy wyjechali z Azerbejdżanu i przebywali w różnych krajach, dostosowywali swoje nazwiska do fonetycznych zasad języków obowiązujących w tych państwach. Stąd mamy kilka wersji nazwiska Resulzadego: Rasulzade, Resul-zade, a w Turcji jest znany jako Mehmet Emin Resulzade, pod francuskimi tekstami zaś podpisywał się jako Rassoul-Zadé, w rosyjskich tekstach figuruje jako Mamed Emin Rasulzade. W swojej pracy przy imionach własnych przyjął zasadę fonetycznego brzmienia w języku polskim, podając przy pierwszym użyciu w nawiasie jego oficjalną ortografię w języku azerbejdżańskim.

Większość życia Resulzadego upłynęła na emigracji, konspiracji i ciągłej zmianie miejsca zamieszkania. Prześledzenie jego życia i warunków działalności graniczy z pracą detektywistyczną. Pisanie niektórych fragmentów pracy przypominało mi układanie brakujących puzzli. Pod tym względem praca czasami była żmudna, jednak bardzo wciągająca i porywająca, zupełnie jak barwna postać mojego bohatera.

Niniejsza monografia jest nieco zmienioną wersją rozprawy doktorskiej, która została napisana pod kierunkiem śp. profesora Tadeusza Świętochowskiego, historyka, autora licznych publikacji na temat Azerbejdżanu. Dzięki wsparciu profesora Świętochowskiego, który chętnie dzielił się wiedzą i doświadczeniem, udało mi się pomyślnie obronić rozprawę doktorską w 2010 roku. Pragnę również wyrazić wdzięczność Dyrektorowi Studiów Wschodnich panu Janowi Malickiemu za pomoc merytoryczną i organizacyjną. Z pewnością praca wiele zyskała na wartości dzięki jego cennym uwagom i poradom. Pragnę również podziękować recenzentom mojej rozprawy doktorskiej – prof. dr. hab. Januszowi Daneckiemu i prof. dr. hab. Wojciechowi Materskiemu za głosy krytyki, wartościowe opinie i cenne wskazówki. Na zakończenie chciałabym osobno podziękować mojemu mężowi, Kubie za wsparcie i cierpliwość. Poszczególne fragmenty pracy ukazały się w postaci artykułów, jednak jako całość ukazuje się ona po raz pierwszy.

Jestem przekonana, że pewne obszary z życia i działalności Mehmeda Emina Resulzadego wymagają dalszych badań. Nadal badaczom

nie są znane amerykańskie archiwa, które niewątpliwie zawierają cenne informacje na temat wojennych losów polityka. Mimo tych braków, praca przedstawia mało znaną polskiemu czytelnikowi historię zarówno azerbejdżańskiej emigracji politycznej, jak i polskich aspiracji w stosunkach międzynarodowych w okresie międzywojennym.